

CATATAN MENGENAI SUMBER-SUMBER SEJARAH TANAH MELAYU DI PERANCIS ABAD 17-19

Ruhanas Harun

Secara amnya Tanah Melayu tidak begitu mendapat perhatian dalam tulisan-tulisan sejarah Perancis. Ini ialah kerana Perancis lebih menumpukan minatnya di negeri-negeri di mana mereka mempunyai kepentingan politik dan ekonomi yang lebih tinggi seperti Indochina dan Siam. Namun demikian, terdapat catatan-catatan dan dokumen mengenai Tanah Melayu oleh orang-orang Perancis di abad 17-19 yang dapat memberikan beberapa gambaran yang jelas tentang Tanah Melayu dari segi sosial, perdagangan dan politik. Orang-orang Perancis menyebut Tanah Melayu sebagai "*Malaisie*", walaupun ada juga tulisan-tulisan dan dokumen-dokumen yang menggunakan istilah-istilah '*presqu'ile de Malaca*' (Semenanjung Melaka) dan '*royaume de Malaca*' (Kerajaan Melaka) bagi mengertikan Tanah Melayu. Ini adalah kerana Melaka pada masa dahulu terkenal sebagai salah satu tempat persinggahan kapal-kapal dari Eropah menuju ke negeri China Selatan.

Minat Perancis terhadap rantau Melayu-Indonesia mula berkembang dengan kegiatan-kegiatan Belanda menakluki kerajaan-kerajaan di kepulauan Indonesia. Ini dapat dilihat melalui pengumpulan nota-nota dan dokumen-dokumen Belanda yang dihantar kepada Perancis oleh orang-orang Belanda. Pandangan rasmi Perancis terhadap Tanah Melayu ketika itu banyak berpandukan kepada pandangan-pandangan Belanda. Walaupun demikian, terdapat pencatat-pencatat Perancis yang mempunyai pandangan yang 'bebas' daripada pengaruh Belanda mengenai rantau ini. Malah, ada kalanya catatan-catatan Perancis ini bertentangan dengan apa yang ditulis oleh orang-orang Belanda, misalnya tentang tindak-tanduk Belanda memerangi kerajaan-kerajaan di kepulauan Melayu dan Indonesia.

KOLEKSI SUMBER-SUMBER PERANCIS

Sumber-sumber Perancis mengenai sejarah Tanah Melayu tersimpan di beberapa buah institusi di negara itu. Di antara institusi-institusi ini ialah Perpustakaan Negara Perancis (Bibliothèque Nationale), Arkib Negara (Archives Nationales) dan Arkib Kementerian Luar Perancis (Archives du Ministère des Affaires Etrangères).

Bibliothèque nationale mempunyai sejumlah besar koleksi bahan-bahan lama mengenai Timur Jauh, termasuklah Tanah Melayu yang ditulis oleh pelayar-pelayar Eropah sama ada Portugis, Perancis dan Belanda. Kebanyakan daripada tulisan-tulisan abad 16 hingga ke-19 ini memberi diskripsi secara umum tentang keadaan di Tanah Melayu, terutama tentang Melaka sebagai sebuah pelabuhan persinggahan yang penting. Selain daripada sumber-sumber dalam bahasa Perancis, *Bibliothèque nationale* juga ada menyimpan manuskrip Melayu dalam koleksi "Malayo-Polynésien" atau "Malais".¹ Di antaranya termasuklah Kitab Hukum Kanun Melaka,² Undang-undang Melaka,³ Hikayat Nazir Chah,⁴ "Huit Lettres en Malay"⁵ (lapan buah surat dalam Bahasa Melayu) dan "Extraits de Codes Malais"⁶ (petikan daripada undang-undang Melayu).

Kebanyakan daripada tulisan-tulisan orang-orang Perancis tentang Tanah Melayu di abad 16—19 adalah berkaitan dengan pelayaran, perdagangan dan hasil mahsul, terutama sekali di Melaka. Di antara judul-judul yang terdapat dalam koleksi ini adalah seperti berikut:⁷

- i. Catatan mengenai perdagangan dan hasil-hasil beberapa buah negara Asia: India, Malaya, China dan Jepun abad 17. (no. 646)
- ii. Catatan tentang kegiatan Belanda di Indonesia. Diskripsi tentang Nagapatam, Melaka, Bantam dan Makassar. (n. 2487)
- iii. Catatan mengenai Selat Melaka, Singapura, Durian dan Rhio oleh Kapten kapal Leps (abad 19).
- iv. Kumpulan surat-surat tentang Melaka abad 14.
- v. Perdagangan Belanda di Kepulauan Melayu, Siam, Jepun, India, Tonkin di abad 17.
- vi. Pengembaraan oleh orang-orang Perancis ke Ceylon, Singapura dan Sumatera.

¹ Satu kajian tentang manuskrip Melayu ini telah dibuat oleh Voohoeve yang berjudul "Des manuscrits malais de la Bibliothèque Nationale de Paris," *Archipel*, n. 6, Paris 1973, hal. 42—80.

² Koleksi "Fonds Malais, No. 37," Bibliothèque Nationale.

³ Koleksi "Fonds Malais, No. 38," Bibliothèque Nationale.

⁴ Koleksi "Fonds Malais, No. 62," Bibliothèque Nationale.

⁵ Koleksi "Fonds Malais, No. 98," Bibliothèque Nationale.

⁶ Koleksi "Fonds Malais, No. 39," Bibliothèque Nationale.

⁷ Koleksi "Fonds Francais." Teks asal ditulis dalam bahasa Perancis.

- vii. Catatan mengenai beberapa negeri termasuk Melaka, Indonesia dan Filipina. Abad 16.
- viii. Catatan oleh Linschotten mengenai Asia, termasuklah peta-peta mengenai Asia Tenggara — Malaya, Jawa, Sumatera, Borneo dan Filipina.
- ix. Catatan mengenai kepulauan Melayu; Melaka, Sunda, Maluku, Banda, Borneo dan Filipina. Abad 17.

Selain daripada *Bibliothèque nationale*, Arkib Negara Perancis (Archives Nationales) mengumpulkan dokumen-dokumen tentang Tanah Melayu dari segi pentadbiran am, perdagangan dan politik khususnya di abad 18 dan 19. Sumber-sumber ini berdasarkan kepada dokumen-dokumen dan surat menyurat kerajaan Perancis di Paris kepada Konsulnya di Singapura dan sebaliknya.⁸ Kebanyakannya merupakan pandangan rasmi pejabat Konsul Perancis di Singapura dan Manila mengenai perkembangan semasa di Tanah Melayu-Singapura pada waktu itu serta hubungan Perancis dengan Belanda dan Inggeris di rantau tersebut.

Dokumen-dokumen mengenai Tanah Melayu-Singapura yang lebih lengkap boleh didapati dalam koleksi Arkib Kementerian Luar Negeri Perancis (Archives du Ministère des Affaires Étrangères).⁹ Kebanyakannya merupakan laporan-laporan dari Konsul-konsul Perancis di Asia Tenggara, di samping pandangan-pandangan orang-orang perseorangan yang menulis kepada kerajaan Perancis tentang Asia Tenggara, termasuklah Tanah Melayu. Walaupun dokumen-dokumen dan tulisan-tulisan ini lebih merupakan pandangan yang umum dan sepintas lalu dan kadangkala memetik sumber-sumber lain (misalnya British), ia berguna dalam menilai sikap, minat dan pandangan orang-orang Perancis tentang Tanah Melayu dan orang-orang Melayu di abad 18 dan 19. Di antara yang menarik ialah keanihan yang dirasakan oleh orang-orang Perancis tentang sikap orang Melayu yang terlalu “merendah diri” dan “menyembah” kepada British, terutama oleh raja-raja Melayu.¹⁰

Secara ringkasnya, dokumen-dokumen di Kementerian Luar Perancis ini memuatkan hal-hal tertentu mengenai Tanah Melayu, iaitu: (i) hal-hal politik, ketenteraan dan pelayaran (ii) perdagangan dan kastam (iii) laporan kewangan dan perkembangan pelajaran. Kepentingan dokumen-dokumen Perancis ini bagi peng-

⁸ Archives Nationales “Series B1.”

⁹ “Correspondances politiques et commerciales,” serie Angleterre dan Serie E, Asie—Océanie.

¹⁰ Correspondences politiques et commerciales 1841—1852.

kaji sejarah Tanah Melayu adalah sebagai melengkapi sumber-sumber lain terutamanya Inggeris serta membandingkannya dengan sumber-sumber Inggeris yang kadangkala bercanggah dengan apa yang diperihalkan oleh orang-orang Perancis.

Berikut diturunkan satu catatan mengenai Terengganu seperti yang terdapat dalam laporan pelayaran M. de Surville dalam tahun 1769 ke Terengganu.

OBSERVATION SUR LA VILLE DE TRONGANOU,
A LA COTE ORIENTALE DE LA PRESQU'ILE DE MALAY

M. D'Apres ne connoisait pas cette ville, lorsqu'il publia son ancien Neptune oriental; mais dans son nouveau Neptune, il en fait mention d'une maniere particulier et conforme aux observations des navigateurs qui y ont abordé. On voit, dans la carte No 51 de ce Neptune un Plan particulier de la côte de Pulo Ridang, où cette ville est indiquée sous le nom de *Tringano*, et dans le Discours, page 142 il est dit qu' "après" avoir rangé Pulo Capas on trouve par 5. 25' de latitude Nord une ville nommée *Tronganou*, qui est fort commercante; abondante en vivre, est d'où l'on tire du poivre, de la cire, du Rotin, un peu d'or et du calin en quantité: que ces marchandises qui se consomment dans le pays sont, l'opium, le mouchoirs fins de Paliacatte, les toiles fins et legers, l'eau rose, des couteaux flamands, des pierres au' canons de 4 livres de balle, de la pcudre à canon et des Piastres; que le Roi de cette ville affectionne tous les Etrangers qui viennent y faire le commerce; mais qu'il faut beaucoup de patience pour se conduire avec le peuple.

Telles sont la connoissance que M. D'Apres a pu se procurer sur cettle ville, et on verra bientôt qu'il les a puisées dans le Journal de L'Expedition de M. de Surville qui y aborde en 1769 M. de Surville eut connoissance de *Tronganou* par le capitaine d'un Bateau Malay qu'il trouva au mouillage de Poulo Timor, et par un officier d'un vaisseau anglais aupres duquel il mouilla dan le 10 et a 5 lieuex de Pulo Brala.

La Capitaine du Batteau Malay lui dit que l'île de Pulo Timor nommée *Choumon* par les habitants, était sujette au Roi de Tronganou, qui étoit à la côte orientale de la Presqu'île de Malay presque yis à vis une ile nommée *Capas*, que cette ville étoit fréquentée par les anglois et les Hollandois, que tous ces vaisseaux y étoient fort bien accueillis, et qu'on trouve toutes sortes de rafraichissement en abondance, que ces objects de commerce bons pour cette ville étoient des toiles blanches et blues, de l'opium, des fusils, des pierres à fusil et un peu de drap 'rouge'; et que les produits du Pays — consistoient en poivre, cire, calin, Rotin, Jongs pour canne etc.

L'officier du vaisseau anglois qui fut envoye par le capitaine à bord de M. De Surville et qui y souppa., conforma le rapport fait par le capitaine du Batteau Malay, et dit que le vaisseau anglois nommé le *London Gallie*, appartenant au consul de Culcatta venoit de faire la Traite à Tronganou et qu'il remontoit vers *Rio*, place fort commercante dans l'île de Bantam, que Tronganou était une ville où les anglois et Chinois faisoient beaucoup de commerce, qu'elle étoit située par 5. 20' de latitude Nord, dans l'ouest quart Nord-ouest d'une île éloignée d'une de la grande terre et nommée Pulo Capas de terre; et qu' on y trouvoit abondamment des provisions de bouche à un prix raisonnable.

D'après un rapport, M. De Surville dirigea sa route pour reconnoître la ville de Tronganou; il y arriva ls derniers jours de Juillet 1769 et il y resta 4 jours pour prendre des rafraichissements. il mouilla vis a vis l'embouchure de la Riviere par 11 brasses fond de gros sable roux et vasel: et du Mouillage, Pulo Capas restoit au SE¼ S 2° ½ S, distance 2 lieux, l'embouchure de la Riviere a l' O ¼ S O 2° O distance, 1 lieu et demie, et la Pointe la plus Est de Pulo Ridang au NN04.0, distance 7 lieu. Labbé qui fut charge de descendre a terre pour y faire la traite, nous donne dans son journal une description assez ample de cette Place, et dont voici l'extrait.

Cette belle Riviere se nomme par les gens du Pays *Tronganou* et par les European *Tringan*. L' endroit au nous sommes menés peut, avec juste raison passer pour une excellente relache pour de vaisseaux qui ont besoin de faire des vivres et de l'eau, et fort bon pour le commerce. On y trouve des Bufles, boeufs, volailles, fruits, légumes, cocos, poissons salés etc.

La ville est assez grande et fort peuplée mais mal batie: ce sont des maisons habites en bois; quelques unes couvertes en tuille et les autres en feuilles de palmiers ansi que le corps des maisons. Elles sont toutes élevées sur des piliers de 8 a 9 pieds de haut, et il y a des échelles de Bombou pour y monter. Le Palais du Rois est à peu près de même et il y a de remarquable qu'une petite maison en brique qui sert de poudriere; it est entouré d'une espece de palissade de forte planches de 20 pieds de hauteur; et l'entrée en est interdite en l' absence du Roi. Il ya a dans cette ville trois bazards ou Marches — un des Malays, l'autres des Siamois et le plus considerable celui des Chinois. Comme il y fait une chaleur excessive — pendant le jour, ces bazards ne commencent qu'à 3 ou 4 heure du soir. Les Chinois, qui y sont en tres grand nombre, ont une rue qui leur est affectée: c'est la plus belle où la seule qui soit passable. Elle est bien alignée; leurs maisons sont mieux baties que les autres, et sur le devant ils out leurs boutiques ou l' on trouve toutes sortes de marchandises de Chine et d'Europe.

La Riviere est forte belle; l'entrée en est large; il s'y trouve une Barre; mais gouvernant droit dans le milieu; où on'y trouve par moins de 5 a 6 pieds de basse mer, et dans le grandes marées il y a 12 et 13 pieds d'eaux. Le canal n'est par large, il y a un tribord et basbord un banc de sable que l'on voit brise lorsque la mer est basse; on passe entre les deux bancs de sable, et aussitot qu'on les a dobles, il faut ranger le cote de basbord qui est fort acore: a tribord ce n'est que du sable. Le Rois a fait palissader sur la pointe un quarre ou il y a 3 ou 4 petits Cannons mal montes. pointe un quarré où il y a 3 ou 4 petits Cannons mal montés.

En cotoyant le côte de Bas bord, apres avoir passé la barre, on recontre une pointe de sable acore qu'il faut éviter, et l'on coupe droit sur une autre pointe à 2 portée de fusil, où il y a une espèce de maison qui sert de Douane. On y debarque et de la on nous conduit chez le Marchand du Roi à une portée de fusil. La Riviere ya fort bien dans les terres, elle est large et profonde; mais parsemée de rochers qui couvent a marée montante et paroissent hors de l'eau, lorsque la mer est basse.

Lorsque l'on veut faire de l'eau pour les Vaisseaux, il faut monter environ 4 lieux pour trouver de l'eau douce, et il faut même attendre que la mer soit presque basse pour romplir ses futailles. Si on ne veut pas aller faire son eau à la Riviere; il y a un puit dans l'enceinte du Roi — où l'on peut romplir les bariques; il faut les rouler aux batteaux l'espace de deux portées de fusil et l'eau en est peu saumâtre.

Le Roi peut avoir 40 canon depuis une livre de balle jusqu'à 4 livres, mais sans affut et montés sur des bois sans roue. Il est interessé dans le petit commerce qui se fait par les Chinois établis dans cette ville, lesquels ont 5 ou 6 hommes qu'ils envoient en differant lieux; et il fait en partie seul tout le commerce de Mer avec les Europeans: il a plusieurs embarcations qui vont à Cambodia, Siam et autres lieux, et il frotte, les batiment de ces contrées et autres plus éloignées pour assorter du riz dans son Etat. Son Domaine est très considerable il s'etend dans le Nord 7 a 8 journées au dela de Tronganou et dans le sud jusqu'au dela de Malacca: et toutes ces iles qui se trouvent dans cette partie près du continent, Lui appartiennent et lui sont soumis. Les Anglois sont à present les seuls qui frequentent cet endroit et ils by font un commerce considerable; il y avoit 6 de leurs vaisseaux en traite en 1768. Un Capitaine Anglois nommé Jacqueson a demandé au nom de la nation la concession des Iles Ridang pour y établir un comptoir, mais le Roi n' a pas jugé à propos de leur accorder leur demande, ne voulant pas sans doute avoir de maître dans son Etat. Un marchand très consideré et qui fait les affaires du Roi et en est caissier, a dit à M Labbé que Malaca avoit été concedé par les

ancêtres du Roi aux Portugis pour en jouir cent ans, que le terme étant expiré le Roi desiroit bien être en état de l'enlever aux Hollandois dont il essuyoit toutes sortes de mauvais traitement, et qu'il accorderait de grands privilèges à la nation Européene qui voudrait l'aider dans cette entreprise.

il y a dans une des îles Ridang un très beau Port dans une Baye a peu près semblable a celle de Trinquemaley de l'île de Ceylon: plusieurs petites Iles ferment ce Port: les vaisseaux y sont à l'abry et toutes les embarcations du Roi y sont hyverner dans la Mousson de l'Est que cette côte est fort dangereuse.

Les European portent à Tronganou des caisses d'opium de Patna, du fer en barre, du draps violet foncé, rouge et Vert, des mouchoirs du Paliacatte fins, des toiles à voiles légères, des Cambayes à rayer blue et d'autres rouges, mais très fins, de petits canons d'une à 8 livres de balles, et de bon fusils en petite quantité, du salpêtre, du soufre, de la poudre à canon, de l'eau rose de Surate etc. En général, il faut bien choisir toutes les marchandises que l'on veut vendre ici. Il faut du beau à ce peuple et le plus beau ne l'est pas trop pour eux; ils achètent tous ce qui leur paroît être en bonne qualité et it n'offrent absolument rien du reste.

On retire en échange de ce pays de l'or, des piastres, du calin en quantité, de la cire et du Rotin, du poivre et du giroffles. Les deux derniers articles ne sont pas de ce pays Cepedant on en trouve à assez bon compte: ils y sont apportés par des Malay nommés *Bouguises* qui sont à ce qu'on croit, des habitants des Iles Moluques et l'iles voisines. Les Hollandois ont toujours des gardes côte pour s'opposer au passage de ces batteaux et lorsqu' ils en prennent, ils les font esclaver et quelque fois les condamnent à la mort.

Les Monnayes qui ont cours dans ce pays sont la Piastre et la Roupie. Cette derniere n'a pas une valeur relative à la Piastre: car la Piastre est supposée divisée en 8 parties appellees Coupons dont il ne faut que 3 pour la Roupie. Il y a une petite piece de calin appellées *Petisse*, dont il faut 400 au Coupon: aussi y en at il 3,200 à la Piastre.

Leurs Poids sont le *Pic* et le *Catis* comme à Malaca. le Pic vaut 100 catis, et le catis 20 onces de france, On y connoit aussi le loyang qui pese 4800 livres de Hollands. Il y a encore une mesure appellée *Coustrano* qui ressemble a une demie sphere tronquée dont l'axe est tres petit: il en faut 800 pour un *loyang*.

Il est bon d'être prevenu que ces Peuples regardent comme un affront le plus grand qu'on puisse leur faire, de leur toucher la sommet de la tete: il faut y predre garde: car il arriveroit malheur a quiquonque les toucherait en cet endroit.

Pendant ce sejour de M. de Surville au Mouillage de Tronganou, les Marées out couru SE et N.O. Les brises ont toujours

été depuis 8 à 10 heures du matin au SE jusqu'au 8 et 10 heures du soir quelles passoient au SO.

On observe que l'île nommé *Brala* par M. D'Apres est nommé par les Anglois *Pulo Capas de Mer* et que l'autre île que M. d'Apres nommé *Pulo Capas*, est appelée par les Anglois *Pulo Capas de terre*. Il n'y a point de passage pour les vaisseaux entre celle et le continent. Vis à vis de Pulo Brala, il y a une Rivière nommé *Palang* ou l'on pêche de la poudre d'or qui s'y trouve assez abondamment parmi les sable.

Terjemahan

CATATAN MENGENAI BANDAR TRENGGANU, DI PANTAI TIMOR SEMENANJUNG TANAH MELAYU

M.d'Apres tidak menyebut tentang bandar ini dalam *Neptune Oriental* naskah lama; tetapi dalam naskah baru "Neptune Oriental" beliau menyebut tentang bandar ini dan catatannya itu bertepatan dengan catatan-catatan yang dibuat oleh pelayar-pelayar yang singgah di situ. Di dalam peta no. 15 *Naptune* ini, dapat dilihat kawasan pantai Tanah Melayu yang selari dengan Pulo Brala dan Pulo Ridang, di mana terdapat sebuah bandar yang dikenali dengan nama *Trigano*; dan dalam penerangannya ada disebut bahawa, "selepas melewati Pulo Capas, kita bertemu dengan sebuah bandar bernama *Tronganou* di garisan lintang utara 5.25"; di mana terdapat ramai pedagang-pedagang; dan bekalan-bekalan makanan, lada hitam, lilin, rotan, sedikit emas juga barang-barang yang digunakan oleh orang-orang tempatan seperti opium, kain Palikat halus, kain-kain hitam halus dan nipis, air mawar, pisau, bola-bola meriam, ubat bedil dan duit: Raja bandar itu menggalakan semua orang asing yang datang supaya berniaga; tetapi seseorang itu mestilah bersabar bila berhubung dengan rakyat.

Demikianlah pandangan-pandangan M. D'Apres tentang bandar ini, dan beliau seterusnya menyebut tentang catatan pelayaran M. de Surville yang tiba di situ di tahun 1769.

M. de Surville mengenali bandar *Tronganou* melalui seorang Kapten kapal Melayu yang dijumpai berlabuh di Pulo Timor, dan juga seorang pengawal kapal Inggeris setelah ia berlabuh ke arah Barat Daya dan 5 *lieux** dari Pulo Brala.

Kapten kapal Melayu memberitahu yang Pulo Timor yang digelar *Choumon* oleh penduduk-penduduknya adalah hak Raja

* Satu *lieux* bersamaan 4 km.

Tronganou. Beliau ini adalah seorang Putera yang kuat; ibu negerinya terletak di Pantai timor Semenanjung Tanah Melayu, hampir berhadapan dengan sebuah Pulau bernama *Capas*; bandar ini kerap didatangi oleh orang-orang Inggeris dan Belanda, dan semua kapal yang mengunjunginya diterima dengan baik di sini juga terdapat segala jenis bekalan dengan banyaknya: perdagangan yang penting bagi bandar ini ialah kain-kain berwarna putih dan biru, opium, bedil, peluru dan sedikit kain cadar merah; hasil keluaran negeri itu ialah lada hitam, lilin, rotan, mengkuang dan lain-lain.

Pegawai kapal Inggeris dijemput ke kapal M. de Surville telah memperakukan penerangan yang diberi oleh Kapten kapal Melayu tersebut. Beliau mengatakan yang sebuah kapal Inggeris *London Gallie* yang dipunyai oleh Konsul di Culcutta baru sahaja datang berdagang di Tronganou dan pergi ke *Rhio* satu tempat yang sebok dengan perdagangan di Pulau Bantam; Tronganou merupakan bandar di mana orang-orang Inggeris dan China banyak berdagang. Bandar ini terletak di garisan lintang 5.20 utara, dan sejauh satu setengah *lieu* dari Pulo Capas. Di sana terdapat banyak bekalan makanan dengan harga yang berpatutan.

Mengikut cerita, M. de Surville menuju ke arah bandar Tronganau, tiba di sana pada akhir bulan Julai 1769 dan tinggal di bandar itu selama 4 hari untuk mengambil bekalan-bekalan. Ia berlabuh bertentangan dengan muara sungai, dan jarak tempat ini dari Pula Capas ialah SE. $\frac{1}{4}$ S²^o/2S, sejauh 2 *lieux*, dan dari muara sungai itu pula ialah W $\frac{1}{4}$ SW²^oW, sejauh satu setengah *lieu* dan 7 *lieux* dari Pula Ridang. M. Labbe yang ditugaskan turun ke bandar menguruskan hal-hal berdagangan menceritakan dalam buku hariannya tentang tempat ini. Berikut ialah petikan daripada tulisannya itu.

Sungai yang indah ini dipanggil oleh orang-orang tempatan sebagai *Tronganau*, orang-orang Eropah memanggilkan sebagai *Tringan*. Tempat yang kami lawati itu ialah tempat yang sesuai bagi mendapatkan bekalan makanan dan air, dan begitu bagus untuk berdagang. Di sana terdapat kerbau, lembu, ayam-itik, buah-buahan, sayur-sayuran, kelapa, ikan masin (kering) dan lain-lain.

Bandar itu agak besar dan ramai penduduk tetapi agak tidak teratur bangunannya: terdapat rumah-rumah dibuat daripada kayu, ada yang beratapkan bata dan yang lain-lainnya beratapkan daun nipah. Semua rumah-rumah ini didirikan di atas tiang berukuran 8 hingga 9 kaki tinggi dan terdapat tangga-tangga yang dibuat daripada buluh. Istana Raja juga seakan-akan rumah-rumah ini. Terdapat sebuah rumah kecil diperbuat daripada batu-bata tempat menyimpan ubat bedil: di sekelilingnya terdapat dinding yang setinggi 20 kaki, keluar masuk ke tempat ini dilarang semasa

ketiadaan raja. Di bandar ini terdapat 3 bazar atau pasar, satu pasar Melayu, satu untuk orang-orang Siam dan yang satu lagi untuk orang-orang Cina dan yang terbesar. Disebabkan cuaca yang panas disiang hari, pasar-pasar ini hanya dibuka pada jam 3 atau 4 petang. Di sini terdapat ramai orang Cina, dan mereka mempunyai lorong mereka sendiri yang cantik dan boleh dilalui. Lorong ini cukup teratur, rumah-rumahnya lebih sempurna daripada yang lain. Kedai-kedai terdapat dibahagian hadapan rumah-rumah ini dan kita boleh dapati segala jenis barang dagangan dari China dan Eropah.

Sungainya begitu indah, kualanya besar, terdapat satu benteng pasir. Apabila air pasang sehingga 12 dan 13 kaki. Juga terdapat dua 'sandbank'. Di Kuala itu juga terdapat 3 atau 4 meriam yang dibina oleh Raja. Seterusnya terdapat rumah kastam. Kami dibawa masuk dan bertemu dengan saudagar diraja yang memegang senapang. Sungai ini besar lagi dalam; dan terdapat batu-batu yang dilindungi air apabila laut pasang, dan jelas kelihatan apabila air surut.

Jika ingin mengambil air untuk bekalan pelayaran, kita terpaksa pergi sejauh 4 lieux untuk mendapatkan air sejuk (fresh water), malah terpaksa menunggu air laut surut. Jika kita tidak mahu air sungai, boleh mengambil air perigi di kawasan istana.

Raja mempunyai 40 meriam dengan peluru seberat 1 paun hingga 4 paun, tetapi tanpa kereta meriam dan diletak di atas kayu tanpa roda. Beliau berminat dalam perniagaan kecil yang dijalankan oleh orang-orang Cina di bandar itu dan menghantar wakil mereka seramai 5 atau 6 orang ke beberapa tempat di bandar, dan beliau sahaja yang berdagang dengan orang-orang Eropah di laut. Terdapat beberapa muatan yang menuju Kemboja, Siam dan lain-lain. Ada juga muatannya ini yang mengandungi beras untuk negerinya. Jajahan takluknya agak luas: 7 hingga 8 hari perjalanan ke Utara dan ke Selatannya hingga ke Melaka. Semua pulau-pulau dikelilinginya adalah kepunyaannya dan di bawah takluknya.

Hanya orang-orang Inggeris sahaja yang selalu datang berdagang dengan banyaknya di sini. Di tahun 1768, terdapat 6 buah kapal dagangan mereka yang datang ke sini. Seorang Kapten Inggeris bernama Jacqueso telah meminta pulau Ridang untuk dijadikan pelabuhan bagi negaranya; tetapi raja tidak menunaikan permintaan ini kerana tidak mahu orang lain menjadi tuan negerinya. Seorang saudagar yang mengendalikan dagangan raja memberitahu M. Labbe yang nenek moyang raja pernah memberikan Melaka kepada Portugis untuk 100 tahun. Setelah tempoh itu tamat, ia ingin mengambilnya dari Belanda yang melayannya dengan cara yang buruk dan beliau akan memberikan keistimewaan kepada negara Eropah yang membantunya dalam hal ini.

Di Pulau Ridang ini terdapat sebuah pelabuhan di sebuah teluk yang hampir sama dengan Trincomalee di Ceylon, ia dikelilingi oleh beberapa pulau kecil; kapal-kapal yang masuk adalah terlindung dan kapal-kapal kepunyaan raja juga dilindungi daripada musim tengkujuh yang sering melanda pantai ini. Orang-orang Eropah membawa ke Terengganu opium dari Patna, besi, kain-kain berwarna-warni, kain Pelikat, meriam-kecil, senapang, kapur, belerang, ubat bedil, air mawar dari Surat dan lain-lain. Secara amnya segala barangan yang hendak dijual di sini mestilah bermutu: orang-orang di sini gemarkan keindahan dan mereka hanya membeli barangan yang dianggap bermutu sahaja. Negeri ini menjual emas, duit perak, lilin, rotan, lada hitam, bunga cengkih. Lada hitam dan bunga cengkih bukanlah dari negeri itu: ia dibawa oleh orang-orang Bugis dari Moluku dan pulau-pulau yang berjiran. Orang-orang Belanda tidak menyukai perbuatan orang-orang Bugis ini dan jika ditawan oleh Belanda, mereka akan dijadikan hamba atau dihukum mati.

Duit yang digunakan di negeri ini ialah duit perak dan Rupie. Rupie ini rendah nilainya berbanding duit perak. Satu duit perak di bahagikan kepada 8 kupang (coupons), sementara 3 kupang menjadi satu Rupie. Pitis (Petisse) juga digunakan, 400 pitis menjadi satu kupang; dan 3200 pitis satu perak.

Sukatan timbang berat menggunakan *pikul* dan *kati* seperti di Melaka. Satu pikul bersamaan 100 kati, dan sekati bersamaan 4800 paun Belanda. Selain dari itu terdapat satu sukatan lagi iaitu *Coustrang*: satu loyang bersamaan 800 *coustrang*. Perlu diingat bahawa orang-orang di sini akan merasa marah dan tercabar jika hulu kepala mereka disentuh: perlu berhati-hati dan akan ditimpa kecelakaan kepada sesiapa yang melanggar adat ini.

Semasa berlabuh di Terengganu, gelombang bergerak arah Tenggara dari Barat Laut dan angin di antara 8—10 pagi di Tenggara sehingga 8 dan 10 malam ke arah Barat Daya.

Adalah diperhatikan yang pulau yang digelar *Brala* oleh M. D'Apres dinamakan oleh orang-orang Inggeris sebagai *Pulau Kapas Laut* dan apa yang dipanggil oleh M. D'Apres sebagai *Pulau Kapas'* (Pulo Capas) dinamakan oleh orang-orang Inggeris sebagai *Pulau Kapas Darat*. Jarak di antara *Pulau Kapas Laut* dengan pantai Semenanjung tindaklah jauh. Bertentangan dengan *Pulo Brala*, terdapat sebuah sungai ayang dipanggil *Palang* di mana terdapat banyak bijih emas.